

Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.):

Valóságghajlítás. Tudomány, művészet, média

*Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 195 oldal,
ISBN 9786158214018*

Bódi Zoltán

tudományos főmunkatárs, Magyarorsághkutató Intézet

Nem hagyományos tanulmánykötetet tart a kezében az olvasó: a Bolyai Önképző Műhely Gyalogút-konferenciáinak nyolcadik, Valóságghajlítás című rendezvénye alapján készült az összeállítás, amelyben a köszöntők, bevezetők mellett interjú, esszé, tanulmány, rövid, vázlatyszerű írás is olvasható. Tehát a kötet műfajilag vegyes, a tematikája sok szempontú, megtalálható benne: tudomány és felsőoktatás, pszichológia, művészet, néprajz és történelem, álhírek. A legtöbb írás a *Fake news* (magyarul álhírek) című fejezetben van, de itt jobbra csak rövid írások vannak. A kötet írásainak színvonala a műfaji és tematikus sokféleségből következően egyenetlen. Éppen olyan, mint amelyet egy tehetséggondozó, önképző műhely beszámolójától elvárhatunk. Egy valami viszont biztos: a tematika elgondolkodtató, gondolatébresztő.

A címről

A *Valósághajlítás* meglehetősen szokatlan cím, jelentése összetett, asszociatív. A megszokottabb *valóságtorzítás* és a *valósághajlítás* között van különbség: míg a *valóságtorzítás* egyértelműen csalás, etikátlanság, a *valóság meghajlítása* a térbeli, fizikai asszociációra alapulva a valóság kisebb-nagyobb mértékű módosítását, a nézőpontok, az arányok átalakítását jelenti. A recenzens a mára már kultuszfilmmé vált *Mátrix* híres mondatára asszociál: „Nem a kanál hajlik, hanem te magad!” Ebben a filmjelenetben az igazság, a valóság viszonylagosságára, a nézőpontok, a viszonyítási pontok fontosságára mutatnak rá a szerzők. A világban, a valóságban elfoglalt helyünk, a nézőpontunk meghatározza, hogy milyen az igazságról alkotott képünk, tehát az igazság viszonylagos, miközben éppen a tudománytól várjuk el a tiszta, objektív igazság felmutatását. Gózon Ákos köszöntőjében így fogalmazza meg ezt: „Ma már nem elegendő csak azt vizsgálni, hogy mi az igazság, melyek a tények, s hol kezdődik azok elferdítése, a valóság hajlítása. Legalább ilyen fontos szemügyre venni a torzítás mögötti szándékokat, eredőket, motivációkat” (Gózon 2023, 5.).

Filep Tamás bevezetőjéből közvetve kiderül, hogy a nem közérthető tudományos tájékoztatás is torzít, mert: „nem értjük elég mélyen azt a tudományos fogalmat, összefüggést, amelyet csak angolul tudunk kifejezni, és nem tudunk rendesen magyarul elmagyarázni” (Filep 2023, 7.). A közérthetőség elkerülése tehát valóságtorzítás.

Tudomány, egyetem

A fejezet egy interjúval kezdődik, amely Várady Tibor vajdasági magyar származású jogtudóssal, jogásszal, íróval készült. Nem ismeretlen ez a szerkesztési elv tudományos környezetben sem, ám még mindig szokatlannak számít. Az interjúval való indítás a Magyar Nyelvőr című tudományos folyóirat gyakorlata is: ezzel közelebb lehet hozni az olvasót a magyar nyelv-tudományhoz, valamint a lapszámok tematikájához. Valószínűleg ez a szerkesztési elv tükröződik a *Valósághajlítás* című tanulmánykötetben is. Itt a valósághajlítást a kutatók, a tudományos intézmények teljesítménymérésének, a tudományometriának a torzításai felől közelítik meg. Tényszerű, hogy a tudománymetria objektív mérőszámokkal igyekszik a tudományos teljesítményt mérni. Az interjúból viszont kiderül, hogy a tudományos teljesítményeket nem lehet objektív számokkal minden szempontból pontosan, valóságghűen értékelni. Torzítanak azok a mérési eredmények, amelyek a tudományos teljesítményt csak azzal minősítik, hogy a kutató, valamint a kutatóintézet, felsőoktatási intézet publikációi a rangsor hányadik helyén álló folyóiratban jelennek meg, és hogy mennyien hivatkoznak a közleményekre. Ezek a számadatok ugyanis különböző technikákkal manipulálhatók, ráadásul semmit sem mutat-

nak a leírt gondolatok igazságtartalmáról. Az is igaz viszont, hogy mégsem teljesen haszontalanok ezek a számok, mert az igazság megítélése – ahogy a kötetből is kiderül – szubjektív, sokszor nézőpont kérdése, a számokkal viszont nem lehet vitázni.

Ezt a témát viszi tovább Balázs Géza is a tanulmányában. Egyet lehet érteni azzal az összefüggéssel, hogy versenyhátrányba hozza a nemzeti nyelveket és a nemzeti kutatásokat, ha írásműveiket a globális tudományometriai kényszer miatt angolul kell megjelentetniük a kutatóknak. Félreértés ne essék: a recenzens szerint az idegen nyelvű tudományos publikáció fontos, hasznos. Az viszont kifejezetten káros, hogy a minél nagyobb idézettség elérése érdekében a nemzeti kutatásokat is kizárólag angol nyelven közlik a kutatók. Olvashatunk arról, hogy a tudományos publikációk száma mesterségesen és indokolatlanul növekedik, mert a kutatók az előmenetelük miatt publikációs kényszerben vannak, továbbá azt is megemlíti Balázs Géza, hogy a minél nagyobb idézettség biztosítására kialakult egy tudományos publikációs üzlet: a kutató kifizeti előre a megjelenés borsos árát, majd egyszerűbben, lazább ellenőrzés mellett megjelenik az írása. A keresztbe hivatkozás mesterségesen kialakított rendszerét is etikátlannak minősíti Balázs Géza. És számos más visszásságot is feltár a szerző. „A tudományos tevékenységgel szintén nem jár automatikusan együtt az erkölcs sem, bár előbbi, mint magasabbrendű tevékenység, feltételezné azt” (Balázs 2023, 24.). Az írás elég pesszimista. A tudományos közéletet meghatározó tudományometriai kényszert etikátlannak kihasználó és kijátszó kutatókat tudományímelőeknek nevezi.

A szerző szerint a tudománymetria egyeduralkodó jellegének a törvényszerűségei miatt a tudományos publikálás, a tudomány igazságtartalma eltorzult (Balázs, 2023, 32.). Ebből a nézőpontból talán jobban érthető a kötet koncepciója, miszerint a hagyományos tudományos formai és műfaji elvárásokat lazán kezeli.

Rácz Márk eszmetörténeti dolgozata történettudományi igényvel közelíti meg a valóság-hajlítást a marxista-leninista ideológiai oktatás felől. „A politikai gazdaságtan, a marxista filozófia és a tudományos szocializmus bemutatott egy vágyott világot, miközben a valóság nem minden esetben azt tükrözte vissza” (Rácz 2023, 36.).

Lélektan

Vikár Mária pszichológiai megközelítése némiképpen vigaszt nyújt a kötet előző írásaiból kirajzoló pессzimista következtetésekre. A valóság-hajlítást ugyanis az egyén a szorongásos állapotának feloldására használja akkor, amikor nem a viselkedését változtatja meg egy nehéz helyzetben, amely szorongást okoz neki, hanem az észleletét módosítja, akár tudattalanul (Vikár 2023, 53. idézi: Carver–Scheier 2006, 231.). Tehát a valóság-hajlítás elhárító mechanizmus, és Vikár tanulmányából számos ilyen módszert ismerhetünk meg. Az elhárító mechanizmusokat úgy kell alkalmaznunk, hogy azok a védelmünket szolgálják, és ne a problémát fokozzák (Vikár 2023, 61.).

Művészet

Az esztétikum mint szubjektív viláértelmezési mód „valóságajlítás”, viszont ez a természete. Kovács Kristóf (Sajnos Gergely) rövidke írásában a Kádár-kor filmművészetbeli ábrázolásával foglalkozik, épp csak az említés szintjén (Kovács 2023). A konklúzió ezúttal elmaradt.

A kísérleti tipográfiával foglalkozó írásból kiderül, hogy a hagyományos törvényszerűségektől eltérő vizuális megjelenés esztétikai tartalmat hordozhat, viszont ez a kiadvány alapfunkcióját, az olvashatóságot nehezítheti meg. „A tipográfia nem csupán egy szimpla eszköz az írásos kommunikációhoz, hanem annál sokkal több. Nem csak a helyes betűtípus kiválasztása segít az üzenetünk átadásához, de az is, ha a szöveg jelentéstartalmához vagy stílusához illő vizuális kontextusba helyezzük, így adva egy egyedi személyiséget az adott kreatív projektnek” (Icsa 2023, 75–76.). A tipográfiai kísérletek célja, hogy a szöveg, a kiadvány ne csak a tartalmával, hanem a formájával, kinézetével is nyomot hagyjon az olvasóban. Ez az írás rámutat arra, hogy mennyire fontos lenne növelni a laikus, érdeklődő olvasók tipográfiai műveltségét a mai multimediális, tipografált világban. Icsa Vivien a Valóságajlítás című kötetre általánosságban is érvényes következtetést fogalmaz meg: „nem lehet egzakt választatot megadni és határokat szabni arra, hogy mi a helyes és alkalmazható és mi pedig elfogadhatatlan egy kísérleti kiadvány szerkesztése során” (Icsa 2023, 77.). A valóságajlítás is elfogható kísérletezésnek; az viszont kétségtelenül nem mindegy, hogy ezek a torzítások etikátlanok, erkölcsstelenek-e.

A művészetekkel foglalkozó fejezet írásai azt üzenik, hogy a valóság ábrázolásának viszonylagossága, változatossága, és akár tudatos torzítása esztétikai szándékkal is megvalósulhat. Kérdés, hogy a közönség számára mennyire fogadhatók be, mennyire értelmezhetők ezek a művészeti eljárások. Ha egy határon túllépnek, akkor ugyanúgy szakadhatnak el a művészeti ábrázolási, kifejezési módszerek a befogadóktól, mint a modern tudománynak azok a publikációi, amelyek a közönség számára alig értelmezhetők. Skrobák Eszter operáról szóló írásában ezt így fogalmazza meg: „A művészeti alkotás tehát egyrészt ábrázolja a valóságot, vagy legalábbis annak egy szeletét, ám mégis túlmutat azon” (Skrobák 2023, 92.).

Néprajz, történelem

Juhász Zoltán András romantikus parasztságábrázolásról szóló írása így kezdődik: „A valóság és a valóságról alkotott kép még akkor is eltérhet egymástól, ha objektíven szeretnénk nézni a világot és semmi tudatos szándék nem vezet a részletek megmásítására, elhajlítására” (Juhász 2023, 101.). Egy újabb érv amellet, hogy a valóság leírása, megismerése a valóság természete és az azt megismerni szándékozó ember adottságai miatt nem lehet tökéletes, állandó, végleges.

Gál Adél Luca-napi szokásokról szóló dolgozatában így ír a szimbólumokról: „A minket körülvevő világ szimbolikus tárgyai tehát többletjelentésük révén válnak a viszonyítás alapjává” (Gál 2023, 114.). A szimbólumok konkrét jelentése mindig a használati környezetükben, a kontextusukban, a szituációban aktualizálódik. Értelmezésüknek van objektív alapja, de jelentős mértékben szubjektív is. A szimbolikus jelentés a világról szóló képzetünk fontos része. Joggal merül fel a kérdés, hogy a szimbólumok hajlítják-e a valóságot. A valóság értelmezése objektív és szubjektív elemeket is tartalmaz: ugyanaz a jelenség, ugyanaz a szimbólum eltérő értelmezésekre ad lehetőséget. Tehát a „valóság-hajlítás” gyakran szükség-szerű. Nem a szimbólumok változnak, hanem csak az interpretációjuk.

Nagy Dániel a valóság-hajlítást a hazugság, a fikció valósággal való viszonyának összehasonlításán keresztül kísérli meg meghatározni. A valóság tényei gyakran ellentmondásosak, inkohereusak, a fikció viszont funkcionális, koherens történet. Ám ez fordítva is igaz, tehát Nagy szerint a két fogalom nem egyszerű szembeállítás, a viszonyuk bonyolultabb ennél. A fiktív és az imaginárius elbeszélés valamilyen viszonyban van a befogadó valóságérzékelésével. A hazugság viszont egy lehetséges világot teremt, és ezt kívánja elfogadtatni a befogadóval. A fikció Nagy szerint megkettőzi a valóságot, és nem „elhajlítja” (Nagy 2023, 124.).

A valóság elmesélése szükségszerűen tartalmaz szubjektív elemeket, amelyek hajlítják, és a recenzens szerint nem torzítják a valóságot. Konklúziót csakis az elmesélés keretében vagyunk képesek levonni. A recenzens ebből arra következtet, hogy a valóság értelmezésének az aktusa eleve valamilyen „hajlítást” feltételez. És ismét: az etika mindenképpen meghatározó mérce. Tehát a valóság hajlítása – az etikai korlátok között – szükségszerű az értelmezéshez, a konklúzióhoz.

Tanulmányában Nagy felvet egy tovább mutató kutatási ötletet is: szükség lenne a közösségi hálózatokon a valós történésekről szóló diskurzusokat alaposan elemezni, mert ebből kiderülne, hogy a hálózatokon megjelenő felhasználói csoportok miként érzékelik és értelmezik a mediatisztált valóságot (Nagy 2023, 128–129.).

Nagy Dániel értelmező célzatú tanulmánya után következik Zmák Tamás Tibor dolgozata, amelyben rögtön egy alternatív történelmi interpretáció elemzése szerepel. Azt a kérdést járja körbe, hogy valóság-hajlítással van-e dolgunk, amikor az 1918–19-es kormányok mögött szabadkőműves páholyokat feltételeznek. Zmák elemzéséből kiderül, hogy a vizsgált korszakban a nyilvánosságban alig jelentek meg szabadkőműves oktatáspolitikai nézetek, hisz a világháború szinte teljesen elterelte a szabadkőműves orgánusok tematikáját az oktatáspolitikára felől. A Károlyi-kormány és a tanácsköztársasági kormányzat oktatáspolitikájában viszont megjelentek addigra a páholyukból már kilépett, de aktív szabadkőműves múlttal rendelkező politikusok (Zmák 2023, 136–137.). Ezért érdemesnek tartja Zmák a részletesebb vizsgálatot.

A Károlyi-kormányzat oktatáspolitikáját végignézve Zmák kimutatja, hogy az oktatáspolitikai nézetekben ugyan megjelentek olyan programpontok is, amelyek egybevágtak a szabadkőműves elképzelésekkel, de például a hitoktatás erkölcsstannal való felcserélése nem szabadkőműves specifikum, hanem más baloldali és radikális politikai mozgalmak is szorgalmazták (Zmák 2023, 141.). Az iskolák államosítása sem nevezhető kizárólagos szabadkőmű-

ves programpontnak, ráadásul széles társadalmi támogatottsága volt. Összességében a Károlyi-kormány oktatáspolitikusainak és valláspolitikusainak lépései nem voltak kizárólagos szabadkőműves elképzelések, ráadásul a megvalósításuk sem volt következetes.

A Tanácsköztársaság oktatás- és valláspolitikája a két leglényegesebb programpont közül az iskolák államosításáról radikálisan és nagy lendülettel intézkedett, ám a kötelező vallásoktatás kivezetését csak óvatosan, fokozatosan kezdte meg. Összefoglalóan megállapítja a szerző, hogy a forradalmi kormányok oktatáspolitikájában határozattan megjelentek szabadkőműves programpontok, azonban azok java része nem kapcsolódott kizárólagosan a szabadkőművesekhez, hanem széles társadalmi és politikai csoportok is magukénak vallották azokat. Zmák így fogalmaz: „A hazai páholyok túlnyomó többsége vagy eleve nem érezte magáénak a radikális átalakulásokat, vagy ha támogatólag is szemlélte az eseményeket, nem találta magát kezdeményező szerepben” (Zmák 2023, 149.).

Történelmi narratívájában Zmák megalapozatlannak véli, hogy a forradalmi kormányok oktatási és személyzeti politikája szabadkőműves lett volna, inkább autonóm értelmiségi személyek törekvései voltak ezek (Zmák 2023, 150.).

Fake news

Ez a fejezetcím kilóg az eddigi, tudatosságot feltételező címadásból, mert a közismert *álhír* kifejezés helyett a nyelvhasználatunkban kétségtelenül elterjedt angol *fake news* alakot használja – ez követi a nyelvi divatot. A fejezet nyitótanulmányában Paár Ádám William Randolph Hearst amerikai sajtómágnás, a 20. század eleji bulvársajtó egyik atyjának a munkásságán keresztül mutatja be a *fake news*, a hamis hírek gyártása, a család születésének motivációját (Paár 2023). A hearsti bulvár egyik jellemzőjének Paár Ádám a kitalált hírekkel való manipulációt nevezi meg, amellyel Hearst a társadalom alsó, szegény, kevésbé képzett, tehát könnyen manipulálható rétegeit célozta meg gazdasági haszonszerzés céljából. Paár interpretációjában a hearsti álhír hazugság, amely erkölcstelen, és ezen a ponton a recenzens véleménye szerint már teljesen lényegtelen, hogy minek nevezzük: *álhírnek* vagy *valóság-hajlításnak*. Hazugsággal nem lehet valóságot értelmezni: azzal csak tudatosan torzítani lehet azt.

Balázs Emőke az álhíreket viszont a kötet középpontjában álló valóság-hajlításnak definiálja, hisz kijelenti, hogy az álhír valós eseményeken, információkon alapul, de a valóságot elferdítik, eltorzítják. Az interneten pedig jellemzően kattintásvadászati célból terjednek (Balázs E. 2023, 163.). Paár Ádám viszont finomítja ezt, mert azt állítja, hogy napjainkban az álhírek terjesztéséért elsősorban a közösségi média a felelős (Paár 2023, 162.). A recenzens éppen ezért nevezi a közösségi médiát inkább csak közösségi hálózatnak, hisz a hagyományos média működésével – éppen a Hearst-féle anomáliák miatt – összeegyeztethetetlen a hazug-

ság, a csalás, a valóság tudatos elferdítése. Legalább is ez az elvárásunk. Balázs Emőke vizsgálódásának végén a forráskritika fontosságára hívja fel a figyelmet (Balázs E. 2023, 167.). A recenzens hozzáteszi, hogy az információs társadalomban a forráskritika új módszereit kell elsajátítanunk, olyanokat, amelyek a digitális adatok hálózatából álló virtuális környezethez alkalmazkodnak, egy valami viszont állandó: a kételkedés szükségszerűsége, mert az interpretáció lényegénél fogva többé vagy kevésbé hajlítja a valóságot.

Badar Ivett az amerikai egyesült államokbeli 2001. szeptember 11-i terrortámadással kapcsolatos álhíreket vizsgálja. Elemzésének egyik kiindulópontja egybecseng Nagy Dániel fogalomelemzésével: „Amikor jobban beleástam magam szeptember 11. kutatásába, szembe-sültem azzal a ténnyel, hogy bizony a legnagyobb ok, amely a spekulációk hátterében állhat, az a hiteles, alátámasztott magyarázatok utáni sóvárgás” (Badar 2023, 169.). Tehát a valóság-hajlítás – és idetartozik az álhírek gyártása is – a történések magyarázatának egyik módja.

Előkerül ebben a fejezetben még röviden, szinte említésként az álhírek és a politikai, az anyagi haszonszerzés, az érzelmi befolyásolás összefüggése az orosz-ukrán háború vonatkozásában (Oláh 2023), valamint a kattintásvadász oldalak működése kapcsán (Pápai 2023).

A valóság teljes és objektív megismerése az ember örök vágya, ám bármennyire is törekszünk erre, legfeljebb csak valószínűsíthetjük, hogy mi lehet az igazság. Ki tudja, mi, mennyire és merre hajlik: a valóság vagy annak az interpretálója?

Hivatkozott irodalom

- Badar 2023.** Badar Ivett: Kilenc/tizenegy, avagy a valósághajlítás mesterfoka. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valósághajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 169–176.
- Balázs 2023.** Balázs Géza: Tudománymívelés és tudománymímélés. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valósághajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 23–33.
- Balázs E. 2023.** Balázs Emőke: Valósághajlítás a Shark Motion árnyékában. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valósághajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 163–168.
- Carver–Scheier 2006.** Carver, C. S. – Scheier, M. F.: Szorongás, elhárítás és énvédelem. In Carver, C. S. – Scheier, M. F. (szerk.): *Személyiségpszichológia.* Osiris, Budapest, 2006. 229–260.
- Filep 2023.** Filep Tamás: Nem értjük elég mélyen, ha nem tudjuk magyarul elmagyarázni. A bolyais Gyalogút-konferenciák története. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valósághajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 7–8.

- Gál 2023.** Gál Adél: Szokásbemutatás vagy okkultizmus? Egy Luca-nap átértelmeződése. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 111–120.
- Gózon 2023.** Gózon Ákos: A Valóság-hajlítás-konferencia köszöntése. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 5–6.
- Icsa 2023.** Icsa Vivien: Alternatív valóságok vizualizációs lehetőségei a tervezőgrafikában. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 71–77.
- Juhász 2023.** Juhász Zoltán András: A romantikus parasztságábrázolás mint valóság-hajlítás. A héregi kincsmondák. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 101–109.
- Kovács 2023.** Kovács Kristóf (Sajnos Gergely): Reprezentáció a televízió készülékén keresztül / Szomszédok. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 67–69.
- Nagy 2023.** Nagy Dániel: Valóság – hajlítás – fikció. Szempontok az alternatív történelmi narratívák elemzéséhez. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 121–133.
- Oláh 2023.** Oláh Karola: A világ legjobb mesterlövészének sikere és halála Ukrajnában. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 177–180.
- Paár 2023.** Paár Ádám: Valóság-hajlítás amerikai módra – a fake news nagymestere: William R. Hearst. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 153–162.
- Pápai 2023.** Pápai Erika: Félrevezető hírutánzatok. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 181–184.
- Rácz 2023.** Rácz Márk: Ideológiai valóság-hajlítás az 1989 előtti marxizmus-leninizmus oktatásban. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 35–49.
- Skrobák 2023.** Skrobák Eszter: Megtévesztés az operában. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 89–98.
- Vikár 2023.** Vikár Míra: Valóság-hajlítás mint énvédelem. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 53–63.
- Zmák 2023.** Zmák Tamás Tibor: Ámítás és valóság, valóság és ámítás – Szabadkőművesség és az 1918–1919-es forradalmi kormányok. In Balázs Géza – Nagy Dániel (szerk.): *Valóság-hajlítás. Tudomány, művészet, média.* Bolyai Műhely Alapítvány, Budapest, 2023. 135–150.